

השואה בשירת יהודי המזרח והספרדים

לב חקק

קורא השירה מודע ליצירות שיריות בעברית על נושא השואה, שנכתבו בייחוד על-ידי יוצאי אירופה, ושרבות מהן הינן בעלות עוצמה שירית אדירה, שמונעת שכחה והשכחה. כוונתי כאן להפנות את תשומת-הלב לכך, שגם יהודי המזרח והספרדים כתבו שירה על השואה מתוך הזדהות מוחלטת עם אחיהם באירופה, וביטאו תחושות עמוקות של שותפות גורל של היהודים באשר הם, תחושת כאב שאין מושלו, זעם, תסכול וזעקה מלב קרוע. מה שניתן כאן הוא בבחינת דוגמאות בלבד.

שירה הייתה אחת מדרכי הביטוי בהן הביעו יהודי המזרח והספרדים את רגשות הכאב והשותפות לגורל לשמע הקורה לאחיהם באירופה בזמן השואה. משוררים מטוניס, עיראק, תימן וארצות אחרות חיברו תגובות פיוטיות על השואה, ובישראל המשיכו יוצרים שונים מיהודי המזרח והספרדים לכתוב על נושא זה. בשירים אלה, בין שנכתבו בתקופת השואה ובין שנכתבו בתקופת המדינה, שולטת לשון "אנו": השואה באירופה הוא שואת העם היהודי כאשר הוא, והגורל היהודי הוא אחד. יש חשיבות להבלטת אחדות הגורל היהודי. מרבית יהודי יוון ויוגוסלביה הושמדו בשואה. היהודים בתורכיה, לוב, אלג'יריה ותוניסיה סבלו אכזות כבדות. כיום נמצא תיעוד רב על סבלות הספרדים ויהודי המזרח בתקופת השואה.² לו ניצח היטלר בחזית הצפון אפריקאית, גורל יהודי המזרח היה כגורל אחיהם באירופה.

משוררים כשאל טשרניחובסקי, נתן אלתרמן, אברהם שלונסקי, ש. שלום, דוד שמעוני ויעקב פיכמן חיו בארץ בתקופת השואה ולא התנסו בה אישית, אך כתבו שירה על השואה. כך קרה גם למשוררים שהיו צעירים מהם, כמו חיים גורי, ט. כרמי וראובן בן-יוסף. משוררים כאבא קובנר, דן פגיס, מאיר ויזלטיר ואיתמר יעוז-קוסט חוו את נוראות השואה וכתבו עליהן. לשירתו של אורי צבי גרינברג על השואה (*לחובות הנלה*) היו קוראים רבים.

השירים שכתבו יהודי המזרח על השואה בתקופת השואה הינם בעלי יסוד דתי עמוק. בתוניסיה התפרסמו (בשנים 1933-1944) בערבית-יהודית תוניסאית באותיות עבריות ולאטיניות וחלק גם בצרפתית, חמש חוברות של שירה עממית על עליית הנאצים, כיבוש תוניסיה וחיי היהודים תחתיו, הזדהות עם הסבל של יהודים באירופה, שוד רכוש יהודי, קינה על מות יהודי תוניסיה במחנות השמדה, והשחרור.³

מיכל שרף ניתחה כתבי יד ופרסומים שנכתבו על-ידי יהודים מצפון אפריקה - אלג'יריה, מרוקו ותוניסיה - בהקשר של מלחמת העולם השנייה, חלקם בעברית.⁴ בחלק

לב חקק הוא פרופסור ללשון ולספרות עברית באוניברסיטה של קליפורניה בלוס אנג'לס, פרסם ספרי מחקר, פרוזה ושירה, ומאמרים רבים.

העברי מובע, למשל, זעם נגד "היתליר האויב השודד/ הוא ורעו מוסלני הבוגד/ חשבו להשמיד ולאבד/ את עם היי".³

בתימן כתב בזמן השואה הרב יחיה אלשיך שיר שפורסם לאחר מכן בארץ. בשמונה-עשר בתי השיר מבקש הדובר השידי בלשון רבים, בשם עמו, גאולה לעמו, ומייחל להרס האוייב שעניה, רצח ושרף יהודים תמימי דרך. "אדון ראה עמד להרג ניתנו/ שכבו בראש חוצות כתואים עולפו:// אויבים מגנים לי ועלי לועגים/ כל מחמד נפשי ולכי טרפו:// להם מגינת לב בחמה תיתנה/, יכלו באף עברה כעשן ינודפו." רצון הלוי, אף הוא משורר שמוצאו מתימן, כתב אף הוא שיר⁴ אפי על השואה, שהדובר השידי בו הוא פליט שואה, המספר לחמיו התימני את קורותיו החל בערב פרוץ מלחמת העולם השנייה.

הרב מנשה שהרבני (נולד בבגדאד ב-1881, ונפטר בישראל ב-1960) כתב בבגדאד שיר בתגובה לשואה, "אני ארעד ואתחלחל".⁵ הדובר השידי רועד ומתחלחל לנוכח הזוועות שעוללו הנאצים, חש שכל העולם חבר נגד היהודים שנגזלו והושמדו, ועל כן הוא מקונן ומתחנן לאל, אף כי תוחלתו נכזבה.

המובאה הבאה מאפיינת את סגנון השיר:

אני ארעד ואתחלחל/ ובקרבי יבער אש גחל/ כי האלמאן קם כשחל/ וכתנני
לבלענו// בשנת הת"ש תשש כוחי/ ומצרות קצרה רוחי/ כי הן מדחי אל דחי/
בכף קלע קלענו// גדע קרן עם נאמן/ ועשה בם כשוד שלמן/ אלמאן הרשע
כהמן/ אכלנו הממנו// דת נתן היתלר צוררי/ הכופר והאכזרי/ כל הנקרא
בשם עברי/ את זכרו מחה אמחנו// הרג חכמים ונבונים/ וישרים ואמנים/
והיכני אם על בנים/ שפך כמים דמינו// ויצא הוא למלחמה/ וכבש מלכי
אדמה/ ורדף באף ובחמה/ אותנו להשמידנו.// זחלתי מאוד ואירא/ ונשמה
בי לא נותרה/ כי חייני אפו בי ירה/ מטרה לחץ שמנו// חירף וגידף לבלי חוק/
בעמי ונתנם לצחוק// ויי עמד מרחוק/ נקרא ולא יעננו.

שיר זה הוא אחת התגובות המוקדמות לשואה בשירת יהודי המזרח. "בשנת הת"ש תשש כוחי" קובל הדובר השידי, כוחו תשש בשנת 1940, האויב עשה ביהודים "כשוד שלמן" הלא הוא שלמנאסר מלך אשור, "כשוד שלמן אם על בנים רוטשה" (הושע י, יד), אימהות שהגנו על ילדיהן בגופן בוקעו על ידו בחרב. הדובר השידי מזדהה עם אליהוא בן ברכאל הבזוי שנרתע ופחד לחוות דעתו עם רעי איוב כי הם זקנים ממנו, "על כן זחלתי ואירא" (איוב לב, ו). הדובר השידי כותב בלשון "אני", הוא רואה עצמו כשליח ציבור, והציבור הוא העם היהודי באשר הוא נמצא לדורותיו. "אכלנו הממנו נכוכדוצאר מלך כבל... בלענו כתנני" (ירמיהו נא, לד), ועתה העם הגרמני קם "כתנני לבלענו", "אכלנו הממנו". העם הגרמני "בכף קלע קלענו", קרה לעם ישראל מה שאביגיל אשת נבל ייחלה שיקרה לאויבי המלך דוד - "זאת נפש איובך יקלענה בתוך כף הקלע" (שמואל א, כה, כט). תחת "מחה אמחה את זכר עמלק" המקראי (שמות יז, טו) היטלר החליט: "את זכרו מחה אמחנו". משורר התהלים שאל: "למה ה' תעמוד ברחוק" (תהלים י, א) ובשיר מתאר הדובר השידי שיי עמד מרחוק. בספר איכה (ג, יב) האל "דרך קשתו ויציבני כמטרה לחץ", ובשיר האויב "מטרה לחץ שמנו".

השיר הוא זעקה קשה, תוך תשומת לב לאמצעים פיוטיים שונים, ביניהם - ארמזים, חריזה ובכללה חריזה פנימית ("אלמאן הרשע כהמן", "ת"ש תש"י"), תפארת פתיחה ולשון נופל על לשון ("ת"ש תש"י").

השירים שכתבו יהודי המזרח על השואה בארץ חילוניים כרוחם, מורכבים יותר באמצעיהם הספרותיים ועשירים יותר בסגנונם. שלמה זמיר, שנולד בעיראק ב-1929, כתב מחזור שירים בשם "שירים ישנים" בקובץ השירים הראשון שלו.¹⁰ בחלק הראשון של מחזור השירים מתואר גורלו של היהודי, שחטאו היחיד הוא קיומו. בחלק השני של המחזור שלושה שירים שכותרת המשנה שלהם היא "שואה". בשיר הראשון מדבר הדובר השירי אל קורבנות השואה המתים:

ומו באירופה, זה הקבר הענקי, / יש בה די חול לכסותכם / די גבעות להיות לכם
מצבות. / הלך זר, בכה עליהם...קצת / בעין אחת ובנגבך בחצי ממחטה. / הלילה,
כשאנו אומרים מוות, / זה מצלצל כרוך, כאילו אומרים 'אמא'

אירופה היא קברם של הקורבנות, חולותיה וגבעותיה מצבות. ההלך מתבקש לככות אד קצת על ההרוגים, בעיני אחת, ולנגבה בחצי ממחטה. העולם שבור (חצי ממחטה), השורדים פגועים, הם בעלי עיני אחת ולכן אף לבכות כהלכה אינם יכולים, הם יכולים לבכות רק "קצת": ואולי מות היהודים הביא קץ לסבלם בתקופת המלחמה, ועל כן חזרתם במוותם לאמא-אדמה מן הגיהנום הגרמני הייתה פחות כואבת מחייהם, ובנסיבות אמבילנטיות נוראות כאלו די ב"קצת" בכי.

שיר השואה השני כתוב כדיאלוג:

- הוי איש, איה הדרך לגרמניה? / - לך קדימה, וינהלוד ריחות הגופות. / - האופל סמיד, מה יהא אם אתעה? / צעד בבטחה, תבערות הערים / יאירו הדרך לך. /
- ומה אתה מרחיק סמוק-הפנים? - אני בוש, כי אני אדם! ריחות הגופות יורו את הדרך המובילה לגרמניה. המילה "ינהלוד" עשויה להוכיח את "על מי מנוחות ינהלני" (תהלים קיח, כז), האל אינו מוביל את האדם למי מנוחות בשיר, אלא ריח הגופות מוביל לגרמניה. במקרה שההלך יתעה, שרפות הערים (חוש הראייה, שיבוא באם לא יהיה די בחוש הריח) תארנה לו את הדרך המובילה לגרמניה. "אל ה', ויאר לנו" (תהלים קיח, כז) - אך בשיר אין זה אלא אור של חורבן ורשע הגרמנים. בן השיח בשיר מתבייש על היותו אדם, או בהיותו אדם הוא מתבייש במעשי בני-אדם.

בשיר השלישי בולטים שבריו של העולם שהתפורר במלחמה:

הנשים מתפללות בספרי-תפילה / חרורים מכזורים, / במטר הולכים הילדים במטריות / חרורות מכזורים. / בחושך ובקור / הדם המגאל אספלט-הרחוב והקירות, / צרח: 'אמא! אמא!'. בפרשת-הדרכים אשה טופחת על חזה בדיה /

1942 פעם!

ספרי התפילה לא הצילו וגם לא עמדו בפני הכדורים, התפילות אינן שלמות, הן קטועות, שהרי ספרי התפילה "חרורים מכדורים", האדם שלאחר המלחמה אינו מוגן מפני האדם (כדורים) ומפני הטבע (גשם), הגברים שנפלו במלחמה נוכחים באינותם בשיר, הדם צועק מן האדמה (בראשית ד, י) והנשים סופדות. העולם שלאחר המלחמה פגום, פרוץ, לא מוגן ומלא מחסור.

ד"ר ליליאן דבי-גורי, ילידת עיראק, חוקרת שירת אורי צבי גרינברג, פרסמה בקובץ השירים הראשון שלה¹¹ שירים שנושאים השואה. בשירה "ילדות 1945" מתארת הדוברת השירית את המספר "שישה", שעניינו שישה מליוני קדושים, שהחריד את הדוברת השירית מילדותה. בטיילה בין למברג לדוכרנה (שם, ע' 10) היא ראתה אותם "בין ההרים לצד הנחל/ ובתיהם שקופים וגם גופם/ הם ישבו כאן סתם כך/ והאמינו באלהיהם/ וקיימו את תורתו ומצוותיו/ ... ולא פגעו לרעה רק/ אכלו במידה/ ושתו במידה/ ועבדו במידה/ והולידו במידה/ ולמדו כמצווה והאמינו". למרות זאת הם "היו לרועץ/ והיו לגוי כמו עץ/ טוב להעלותו באש/ ועשנו לארובה". בעיורים סוריאליסטיים היא מתארת קדושים אלה מובלים אל רכבת שקטרה נושף במלוא הקיטור ומובילם בתנפה אל שערי השמים. אין סבל הדומה לסבל הקורבנות, המוקפים אש ועשן ואין מושיע: "רחפתי עולמות בסבל אין כמו/ או אנה/ אמסטרדמה ברגן-בלזן/ ואושוויץ/ להט אושוש נפשות רוחפות/ בתכול ספירים מתהזקות מאפר/ להט עשן חונק כי בא עד נפש/ באין עור לתמים ומושיע" (שם, ע' 14). שירי השואה של דבי-גורי כתובים בפתוס, מתוך הזדהות עצומה, הדוברים בשירים הם הקורבנות עצמם, והתמונות הן תמונות של סיוטים, מהם שקופאים לרגע כתמונות בלהה שלא מן העולם הזה ושאי-אפשר לשכחה, האנשים ספק חיים ספק מתים, מוקפים לבת אש, ואנו עדים "למצעד רגלים ולמסילות קרונות/ ולהרי אפר-משרפות/ מדיפות גזים בעשן תרעלה/ מתמרים לשמים להבקיע על אל/ אל-אלהים!" (שם, ע' 15).

כיום הראשון והשני ביוני, 1941, פרץ פוגרום נגד היהודים בעיראק כתוצאה מהסתות נאציות, וכן לאומיות-דתיות בעיראק. פוגרום זה ידוע בשם "פארהוד", שכלל מעשי שוד וכיזה של פורעים. פרופ' שמואל מורה כתב מאמר חשוב על השירים, המחקר, הזכרונות והפרוזה שנכתבו על פוגרום זה.¹² ראשיד עלי אל כיילאני התנגד למדיניות הפרו-בריטית של בית המלוכה העיראקי, ובעזרת הפיכה צבאית הקים דיקטטורה פרו-נאצית צבאית. הבריטים נכנסו לעיראק וראשיד עלי נמלט. היהודים שמחו על החזרת השלטון הפרו-בריטי. בתאריך הניל, בחג השבועות, פרצו פרעות ביהודים, יהודים הוכו, נרצחו, נשים נאסו, בתים נשדדו ונשרפו. 18 תינוקות, 62 נשים וגברים רווקים, 48 אבות, 19 אימהות, 32 זקנים וזקנות נרצחו. מאות ואולי אלפי יהודים נפצעו (852-2,371), מאות ואולי אלפי חנויות נשדדו (600-2,371), כאלף בתים ניזוקו (875-1000). קשה עד היום להציג מספרים מדויקים לגבי פרעות אלה.¹³ אירוע זה היה חלק מן השואה.¹⁴ בשנת 2004 החליט המוזיאון לזכר השואה והגבורה בלוס אנג'לס, לראות את "הפארהוד" כחלק מן השואה ולעודד מוזיאונים בכל רחבי העולם, העוסקים בהנצחת זכר השואה, לעשות כך.

משוררים שונים כתבו על פרעות אלו, ביניהם: הרב שלמה בן צאלח שלמה גבאי

(עיראק, 1896, ישראל, 1961), הרב עזרא נאגיי מכאמל (עיראק 1912, ישראל 2000), שלמה כתב (עיראק, 1931), יחזקאל מוריאל (עיראק, 1931), התאומים הרצל ובלפור חקק (עיראק, 1950), ויוסי עוזר (ירושלים, 1952).

כתב בעיראק הרב נאגיי מכאמל:

בנותינו בזויות/ מחוטבות תבנית היכל// שש בהן הצר כשבויות/ עינה וביצע
זממו...// לשם שבו ומה טיבו/ ומה יופיו בחור אציל/ דקרוהו איש בחרב/ו היה
למרמס כחסיל...

הרב מנשה שהרבני כתב קינה ובה 25 בתים על אותן פרעות.¹⁷ הוא תיאר את הבכי והחלחה של היהודים ואת מעשי הפורעים וסיים בתפילה. "זרים צדים האכזרים/ הערבים אויבי העברים/ הישיגום בין המצרים/ וחמתם בם בערה// חללים מאוד היפילו/ וטבחו ולא חמלו/ ובנשים התעללו/ ורבים דרכם נסתרה.../ טפלו עלי שקר זדים/ וכולם סלף כוגדים/ ושמו להם מצודים/ ורשתם תמיד מזורה". מגילת החורבן מהדהדת בקינתה: "כל רודפיה הישיגוה בין המצרים" (איכה א, ג). "טפלו עלי שקר זדים" מתלווה המשורר כלשון תהלים (קייט, סט), "כולם סלף כוגדים", וזכר משלי (יא, ג) עולה מייד: "וסלף כוגדים ישדם" - עיוות הבוגדים יביא עליהם שוד ושבר. "כי חנים מזורה הרשת בעיני כל-בעל כנף" (משלי א, יז), ציפורים חושבות שהרשת פרושה לחינם, אך הן נלכדות ברדתן לאכול זרעונים שמפוזרים בה, וכאן רשת האויבים תמיד פרושה, "מזורה".

שירו המפורסם של שלמה בן צאלח שלמה על פרעות אלו פותח בקינה על הפוגרום, מתאר את הפוגרום ונוקיו, ומסתיים בתפילה ותהייה מתי תבוא הגאולה לעם. כד פותח השיר: "אשאג שאגה מרה כלביא/ אקרע בגדי וסגור לכבי/ יום חג תורתך נהפך לאכל/ בארץ בכל חובל עם חבל/ ביום האורה חשכו שמייהם/ וגם עובו מחמדיהם/ לבי לבי על חלליהם/ מעי מעי על הרוגיהם". עוצמת האויב מתוארת במקרא במילים "שאגה לו כלביא" (ישעיהו ה, כט), ופגיעת האל בחוטאים מתוארת כד: "אפגשם כדוב שכול, ואקרע סגור לבם" (הושע יג, ח). מן הציורים המקראיים שאב המשורר אך את עוצמת השאגה ועוצמת קריעת הלב. השיר מתאר תמונת זוועה: "והולכים לתומם לבית אמם/ בחוצות ברחובות נשפך דמם/ ריטשו בטנם סימאו עיניהם/ במשור שחטו את בחוריהם/ וגם סימאו את בתוליהן/ וגורו להן גם את שדיהן". הריתמוס המהיר המושפע גם מהחרזיה הפנימית חופף לתוכו, שבו תמונה מצמררת רודפת אחר תמונה מצמררת אחרת. הרמיזה כ"לבי לכבי" וכו' לקינתו של יצחק אבן גיאת, הנקראת בתשעה באב, מעצימה את גודל הכאב.

התאומים הרצל ובלפור חקק הגיעו לארץ בהיותם בני שנתיים. שניים מדודיהם, אחי אמם, שהיו בגיל העשרה בזמן הפרעות, נרצחו. כל אחד מן האחים כתב קובץ שירים על פרעות אלה. כתב בלפור: "בכית הכנסת הגדול אשר בכגדאד/ נשארו הספרים זכים דם/ והאותיות שותתות/ לאחר צאת/ אפססוף החרבות./ ונתרו שם חמש גוויות, אנשים כרוכים/ בכגדיהם השרופים כחמש מגילות./ ומעל קריעת הברד/ נוגעת אל הלב/ נוגעת חדריו/ החרב.../ מחזיקים מאמצים ספרי תורה..."¹⁸ הספרים ואותיותיהם מואנשים, הקורבנות החזיקו בעמידה בספרי תורה בעת שנטבחו, על כן כריעת ברד לא הייתה, אך "קריעת ברד" הייתה.

הרצל חקק כתב: "פעמונים בוכים בחלומותיה. באותו חג/ שבועות, שנת 1941. זמן העולם/ נחרב. דם זב. חילות וישי מובסים/ בלי קרב. היטלר לרוסיה הלך/ וקרב. / משפחות יהודיות שדודות ושכול. / אבלה נבלה בכל, הכל."¹⁷ זהו סיוט של הסבתא-האם, ששניים מבניה נשחטו בפוגרום. קצב השיר איטי, וכך מוטעמים היבטי הטראגדיה. תורמים לכך החרוזים התכופים והמשפטים הקצרים.

גם יוסי עוזר, בן דורם של התאומים, כתב על פרעות אלו בפרט ועל השואה בכלל. בשירו "פרהוד" השומרים הערבים בבית-החולים ניסו להרגיע את ההמון המוסלמי, אך יעבלם קולם בשעטת ההמון/ ורינה. רינה האחות תתבונן בהמון פורץ ושוחט רופאים/ ושוחט פקידים ושוחט חולים ושוחט/ גם בבגדים הלבהים עורה צח משלג עכשיו קפוא מקרח/ רך יותר מתחינה אל אבן.¹⁸ ישנה רינת הפורעים וכנגדה האחות רינה שנשחטה, ועל הכל מרחפת המילה החוזרת "שוחט".

הספרדים נתנו ביטויים שיריים מזעזעים לשואה. עזרא ארוואטי, יליד בולגריה שחי בה בתקופת מלחמת העולם השנייה, היה עד למוראות השואה. על קורבנות השואה הוא כתב, בין השאר, שיר לזכר אחיו מערי יוון שנשלחו למחנות ההשמדה: "הם הלכו נישאים בשלכת, / השאירו עקבות לא ברורים/ כי תליין שמו ארוך, מחקם/ בשלחו המונים אל התופת. / להם אנדרטה קטנה זו הקמתי. / שלהבת מילים נבוכה. / בקצה העיר על הגבול, / בין יוון להרי הבלקן, / התגלגלה רכבת צרת הפסים/ במישור האבני של סטרומה הנהר/ ...ואני עד אדום, עד יומי האחרון, / אהיה פה להם, לומר את דברם/ שהולך ונעלם בעולם."¹⁹ המשורר הוא איפוא בעל שליחות, ממונה על הזיכרון, ושיר זה הוא מקדיש לכ-65,000 יהודים שהושמדו ביוון בזמן השואה.

המשוררת מרגלית מתיתיהו, ילידת תל-אביב שמוצאה מסאלוניקי, כתבה בעיקבות ביקור ביוון ספר שירה דו-לשוני, בעברית ולאדינו, שבו היא מנסה להכין את השואה כבת לשרידי שואה. באחד משיריה נוכרת הדוברת השירית בכיכר החירות בסאלוניקי, אליה אספו הנאצים עשרות אלפי יהודים ששוכנו בבניינים סביב הכיכר, ואחר נשלחו למחנות ההשמדה: "מתוך זמן רחוק עלה סיפור הכיכר/ חלונות הבתים ננעצו בגופנו/ ורוע משתולל נחת/ מנשרים טורפים לבושי זדון/ מקצה מגף עד כובע. // אותות סמויים נתנה בנו, / השתיקה זעקה במסע הדם. // במרחק מה הכחיל הים, מעל הכחילו שמים/ וכחול השפתיים הלך והעמיק. // כיכר "החירות" בשאלוניקי/ חוסה עכשיו בצל צמרות עצים כבדי קיץ/ ובחירות תמימה ממשיכה היא לסובב תנועה, // רק מעיני חלונות הצדים אור/ לא תחמוק האפלה."²⁰ השיר חושף את התודע שמאחורי המראה התמים של הכיכר. לכאורה, חלונות בתים, כיכר, שמים וים כחולים, תום. מתחת למעטה תמים זה יש סיפור על רצח ורוצחים. הנאצים מתוארים כמו אנשים, עם מגפיים וכובע, ובו בזמן כחיות. הדם זועק מן השתיקה, כחול השפתיים של הדוברת השירית הוא כחול של זעם ותדהמה, שלא ככחול השמים והים. האנשים במקום שכחו והשכיחו, רק חלונות הכתים בהם שוכנו הקורבנות סביב הכיכר רואים - למרות האור העכשווי - את התקופה, האנשים והמעשים האפלים. בשירים אלה משתמשים הדוברים בלשון "אנו" על השואה בכל מקום שהיא הייתה.

העם היהודי הוא אחד. "חטאם" היחיד של היהודים הוא קיומם. השואה היא אות קלון לאלה שהמיטו אותה, לאלה שהתכוננו בה בלי לעשות דבר. האמונה לא הגנה על הקורבנות. המשורר הוא שליח שעליו לזכור ולהזכיר. השואה מעוררת לקינה. נראותיה קשות לתיאור, ומאבק העם לשרוד אותה היה קשה מנשוא. עם כל זאת, שירים אלה, ככלל, אינם כופרים באמונה, אם כי יש בהם מן ההטחה. מסקנות אלו מן השואה מובילות את השירים האלה רק בדרך אחת, זו העולה ארצה.

הערות

1. ראו: אברהם שטאל, *יהודי המזרח: ספרים, חומר חזותי ואודקולי*, משרד החינוך, 1989, עמ' 167-169.
2. למשל, יצחק בצלאל, ערך, על הספרדים ויהודי המזרח בזמן השואה, *פעמים מס' 27*, 1986.
3. אברהם הטל, "גרמניה הנאצית בשירה העממית של יהודי תוניסיה", *פעמים מס' 28*, 1986, עמ' 126-130.
4. מיכל שרף, *מכון הברמן*, 1988.
5. שם, ראה במיוחד עמ' 7-11.
6. יחיה אלשיך, "על השואה", *אפיקים מס' 5*, 30 ביולי, 1965, עמ' 3.
7. רצון הלוי, "אני הייתי שם, מתוך כמו אש", *אפיקים*, פברואר 1988, 16-17: אוגוסט 1988, 24-25: ינואר 1989, 31-33.
8. ראו לב חקק, *ניצני היצירה העברית החדשה בבבל*, מרכז מושת יהודי בכל, 2003, עמ' 173-175.
9. לב חקק, *עם ארבעה משוררים* עקד, 1977, עמ' 165-192. וכן: *פרקים בספרות יהודי המזרח במדינת ישראל*, קרית ספר 1985, עמ' 20-60, 165-190.
10. *הקול מבעד לענף*, ספרית פועלים, 1960, עמ' 55-57.
11. דבי-גורי, ליליאן. *שירים* עקד, 1993.
12. ראו שמואל מורה, *האילן והענף*, הוצאת מגנס, 1997, עמ' 191-210.
13. ראו, למשל, ניר שוחט, *סיפוריה של גולה*, האגודה לקידום המחקר והיצירה (אח"י), 1981, עמ' 163-178.
14. ראו, למשל, יצחק בצלאל, עורך, *פעמים מס' 8*, 1981, עמ' 21-91.
15. ראו לב חקק, *ניצני*, עמ' 176-179.
16. *ואו בקץ היוחסין*, ירושלים, שלהבת, 1987, עמ' 62.
17. *תעודה נשכחה*, ירושלים, שלהבת, 1987, עמ' 61.
18. בלפור חקק, ערך, *שואה במורת*, משרד החינוך והתרבות, 1981, עמ' 22-23.
19. עזרא ארואטי, *מקדוניה - סלעי דרך*, עקד, 1973. *חובש הכובע הכפול*, עקד, 1995.
20. *חצר חרוכה*, עקד, 1988, עמ' 14.